

**ПІДГОТОВКА СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ
ДО САМОСТІЙНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ: ЗМІСТ ТА МЕТОДИКА
ОПАНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОЛІ «ГРОМАДЯНИН»**

Соціально-економічні та політичні зміни в Україні передбачають активний пошук нових шляхів підвищення ефективності виховання молоді. У цьому контексті актуальності набуває проблема підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до самостійної життєдіяльності, оскільки більшість вихованців інтернатних закладів – це педагогічно занедбані діти з негативним життєвим досвідом, для яких характерними є наявність дериваційного синдрому, втрата інтересу до навчання, труднощі в спілкуванні з оточуючими людьми, поверховість почуттів, складність у сфері самопізнання, агресивність, схильність до нервових зривів, пасивність, підвищена вразливість, порушення емоційних контактів з оточуючими, недовіра до дорослих, почуття відчаю та безнадійності, емоційна нестриманість, орієнтація поведінки вихованців на покроковий контроль збоку педагогів, споживацьке ставлення до держави і суспільства тощо.

Проблема підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до самостійної життєдіяльності знайшла відображення в працях вчених-педагогів (О. Алтинцевої, Л. Байбородової, Б. Кобзаря, А. Лавринович, В. Мухіної, А. Наточія, С. Свириденко, Л. Шелег та ін.).

Підготовка до самостійної життєдіяльності – це цілеспрямований виховний процес, моделюючий умови, які сприяють формуванню у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків; розвиток різноманітних здібностей вихованців, їх професійне самовизначення; виховання сім'янина, формування необхідних здібностей до побудови власної сім'ї; формування у молоді ціннісного ставлення до власного здоров'я.

Однією з педагогічних умов підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до самостійної життєдіяльності є опанування ними соціальними ролями: громадянина, сім'янина, фахівця, оскільки поза оволодінням соціальними ролями неможливе формування соціальної поведінки.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлена також рядом суперечностей між суспільною значущістю щодо опанування старшокласниками соціальної ролі громадянина та неефективною практичною організацією цього процесу; значним потенціалом позаурочної діяльності щодо підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до самостійної життєдіяльності та його недостатнім використанням в практиці зазначених установ.

Мета статті – розкрити зміст та методику опанування старшокласниками шкіл-інтернатів однієї з головних соціальних ролей –

громадянина.

Ранній юнацький вік – сенситивний для оволодіння основними соціальними ролями, оскільки:

– є вирішальним етапом становлення світогляду; світоглядний пошук включає в себе соціальну орієнтацію особистості, тобто усвідомлення себе часткою, елементом суспільної спільноти, вибору свого майбутнього соціального стану та засобів його досягнення;

– виступає як період народження в якості суб'єкта суспільних відносин, головним показником цього процесу є перехід від активності привласнюючої до активності перетворюючої [4, с. 77], у якості якого виступає соціально відповідальне самовизначення, яке передбачає вибір певної соціальної ролі, ідентифікацію з певною соціальною групою;

– юнацький вік є періодом пошуку свого місця в житті, оволодіння соціальними ролями, тобто юнак формується як суспільний суб'єкт.

Соціальна роль – це стереотипна поведінка людини, яка задається її соціальною позицією в системі міжособистісних відносин; ланка, яка пов'язує особистість і групу, спосіб входження особистості в групу. Скільки існує груп (великих і малих, реальних чи умовних), до участі в яких залучається індивід, стільки ж він має соціальних ролей (іноді – більше, якщо в одній групі йому доводиться виконувати не одну, а кілька ролей) [1, с. 325].

Соціальна роль обов'язково передбачає наявність певних функціональних обов'язків, які існують як рольові очікування, тобто «правила і норми, які група висуває до людини, котра грає дану роль». Засвоєння рольових очікувань є зовнішнім, суспільно заданим джерелом формування соціальної ролі: «...засвоєння соціальних норм, правил, цінностей (у тому числі й моральних) відбувається не інакше, як у формі рольових (або ширше – соціальних) очікувань, які формують соціальну поведінку людини, важливим компонентом якої є виконання соціальних ролей» [1, с. 325]. Однак неправомірно було б стверджувати, що формування соціальних ролей повною мірою детермінується заданими ззовні шаблонами поведінки. Цей процес відбувається за рахунок «складної взаємодії зовнішнього з внутрішнім, із тими джерелами особистісного розвитку, за посередництвом яких утворюється «Я-концепція» людини [1, с. 326]. Отже, виконання ролей «зумовлюється не тільки очікуванням групи, а й водночас процесом самоідентифікації людини, що супроводжується рольовими переживаннями і формуванням її ціннісних орієнтацій» [5, с. 51].

Реалізація педагогічної умови щодо підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до опанування соціальними ролями – громадянина, сім'янина, фахівця забезпечувалася шляхом упровадження навчально-методичного посібника «Крокуємо до соціальної зрілості» [3] та відповідної програми, яка була розрахована на 75 годин, складалася з чотирьох модулів: «Я – громадянин України», «Я серед інших», «Я – майбутній фахівець», «Я – майбутній сім'янин» [2]. Основні завдання

програми: ознайомлення старшокласників із сутністю соціальних ролей: громадянина, сім'янина, фахівця; сприяння формуванню адекватного бачення життєвої перспективи, життєвих цілей та планів; розвиток комунікативних умінь з конструктивного вирішення конфліктних ситуацій; формування вміння самостійно будувати власне життя в мінливих економічних і соціальних умовах; сприяння саморозвитку вихованців.

Запровадження модуля «Я – громадянин України» мало на меті виховання у старшокласників громадянськості та патріотизму, поваги до прав і свобод людини.

Темами цього модуля визначили: «Я – громадянин України», «Щоб молодь жила долею Вітчизни», «Моя правосвідомість». Це давало змогу поглиблено розглянути різні аспекти запропонованої теми, сприяло більш усвідомленому засвоєнню старшокласниками необхідних понять, перевірці ними правомірності своїх поглядів і переконань (завдяки запровадженню різноманітних активних та інтерактивних методів), посилювало інтерес до використання проектної діяльності (представлення їх результатів на наступному занятті за темою, співвіднесення їх з результатами роботи інших учнів, можливість внесення необхідних корективів).

Серед інтерактивних методів, що засвідчили свою ефективність, слід назвати «мозковий штурм», групову роботу з дилемами, диспути тощо.

Мозковий штурм – інтерактивна технологія колективного обговорення, що широко використовується для вироблення кількох вирішень конкретної проблеми. Мозковий штурм спонукає учнів проявляти уяву та творчість, дає їм можливість вільно висловлювати свої думки. Мета «мозкового штурму» чи «мозкової атаки» в тому, щоб зібрати якомога більше ідей щодо заявленої проблеми від усіх учнів протягом обмеженого періоду часу [6, с. 46].

Реалізуючи вищезазначений метод, вирішено такі завдання: творче засвоєння матеріалу учнями; розвиток критичності, гнучкості мислення, уміння концентрувати увагу та зусилля на вирішенні актуального завдання; створення доброзичливого та ділового клімату в групі, набуття школярами досвіду колективної розумової та практичної діяльності.

Значну роль у підготовці старшокласників шкіл-інтернатів до самостійної життєдіяльності відіграють диспути. Працюючи за нашою методикою, педагоги-експериментатори враховували, що диспути потребують ретельної підготовки і захоплюючої форми проведення, створення атмосфери відвертості, довіри, можливості висловлювати будь-які думки, навіть помилкові, головне в диспуті – участь кожного в пошуку істини.

Для кращого ознайомлення старшокласників шкіл-інтернатів з темою «Я – громадянин України» (формування у них національної свідомості, гідності, любові до рідної землі, правової культури, почуття громадянської відповідальності) її опрацювання проводили протягом чотирьох занять, для кожного з яких визначали відповідну підтему, форму

проведення:

1. «Бути громадянином» (виховна година).
2. «Я – людина, особистість, громадянин» (година спілкування).
3. «Мій основний закон» (позакласний захід).
4. «Державні символи України» (година спілкування).

Кращому засвоєнню знань з цієї тематики сприяла проектна діяльність, загалом було запропоновано чотири проекти: «Героїка України», «Що я можу зробити для своєї Вітчизни?», «Патріот», «Місце, події, люди».

Крім виховних заходів, годин спілкування запроваджувалися й інші форми організації виховної роботи. Наприклад, тема «Щоб молодь жила долею Вітчизни» передбачала проведення вечора пам'яті «Вкраїна ХХ століття: рік 33», зустрічі у літературній вітальні «Доля поета – історія життя і творчого шляху В. Стуса» та ін.; свят («Ми – Українці», «Подарунки Миколи Чудотворця», «Андріївські вечорниці», «Українці святкують Великдень»), вікторини «Чи багато ти знаєш про Україну?» та ін.; концертів, присвячених Дню Перемоги; акцію «Ветеран поруч», шефство над братськими могилами; покладання квітів до пам'ятників воїнам, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни.

У рамках цього ж модуля опрацьовано тему «Моя правосвідомість», яка включала п'ять занять: «Вільна людина» (позакласний захід), «Шкільне життя та закон» (година спілкування); «Закон і ми» (позакласний захід); «Злочин і покарання» (диспут); «Чи знаєте ви закон?» (гра-аукціон). Крім цих форм роботи проводився огляд преси, конкурс правових плакатів.

Організація цих заходів мала на меті формувати у старшокласників уміння співвідносити правові норми з реальними міжособистісними стосунками, сприяти розвитку морально-правової рефлексії; навчати учнів використовувати конкретні життєві ситуації, розуміти небезпеку упереджень і стереотипів у стосунках з іншими людьми; виховувати гуманізм, товариськість; формувати навички безконфліктного спілкування і вміння самостійно визначати особистісну позицію в ситуаціях зіткнення зі злом.

Під час вступної бесіди ознайомлювали старшокласників з основними принципами демократії: народовладдя, дотримання прав і свобод кожної людини, рівність усіх перед законом; роз'яснювали їх сутність. Первинне закріплення одержаних знань перевірили за допомогою «мозкового штурму» (назвати риси демократа).

Учнями були дібрані такі ознаки, як: волелюбний, активний, грамотний, сміливий, енергійний, поважає людей, чесний, порядний тощо.

Після цього старшокласникам було запропоновано попрацювати з дилемою такого змісту:

«У великому і красивому місті жила маленька дівчинка. Навчалась вона у великій і красивій школі, але в серці в неї оселився колючий їжачок, який до 13 років перетворився на дикобраза, а дівчинка стала отаманкою в

класі.

Батьки дівчини постійно сварилися, билися в її присутності, розпивали алкогольні напої, не турбувалися про неї. Єдине місце, де вона добре себе почувала, була рідна школа. Однак трапилося так, що у дев'ятому класі дівчинка почала відвідувати секту сатаністів, із захопленням описувала однокласникам оргії, які вони там влаштовували.

З «нецікавих» уроків вона утікала, організовуючи з собою цілу групу учнів. У класі були ті, хто дружив із нею, і ті, хто її осуджував і навіть вимагав виключити зі школи...».

Учні поділилися на групи по 5–6 осіб у кожній. Їм давалося завдання: скласти два списки якостей дівчинки («за що її поважали» і «за що її засуджували»), знайти у її поведінці те, що суперечить закону. Після того, як завдання було виконане, проводилося загальне обговорення запропонованих групами відповідей. На його закінчення ставили запитання: «Як можна було вирішити дилему?» [3, с. 37–40].

На іншому занятті за цією темою проводився диспут «Злочин і покарання» [3, с. 46–51]. На початку диспуту старшокласникам було запропоновано пограти в гру «Чарівний моток». Учні сідали в коло, одному з них давали моток кольорових ниток. Тримаючи за кінець нитки, він передавав моток своєму сусідові справа і казав йому щось приємне. Той, тримаючи за нитку, передавав моток далі, також промовляючи якісь гарні слова. Після цього пропонували кільком учням переплутати (зав'язати вузлики) відрізки ниток, які вони тримали. Запитували: «Що буде, якщо заплутати нашу нитку? А відповідно до нашого життя?» Підводили старшокласників до думок про те, що «вузлики» на нитці життя можуть бути різні. Одні з них легко розплутуються, а інші – можуть спричинити серйозні проблеми. До таких проблем належить злочин. Учнім було запропоновано назвати причини, які можуть призвести до злочинів.

Отже, якщо життя будь-якої людини – це наша нитка, і якийсь зворот чи вузлик можуть призвести до тяжких наслідків.

Далі старшокласникам було запропоновано обговорити причини злочинів. Усі названі причини було об'єднано у дві групи – соціальні та економічні.

Потім було обговорено види злочинів, види покарань. Увагу учнів було звернено на те, що наша країна, на жаль, залишається одним із лідерів щодо кількості ув'язнених неповнолітніх. Але за кожною цифрою, за кожним відсотком стоїть людина з її думками, почуттями, долею.

Старшокласникам було запропоновано запитання для обговорення:

- Чи погоджуєтеся ви з твердженням героя фільму «Місце зустрічі змінити не можна» Г. Жиглова, що «...злочин повинен сидіти у в'язниці»?
- Чи може в'язниця виправити людину?
- Прокоментуйте такі дані: у перші три роки після звільнення повторні злочини скоює 45,0 % вихованців виправних колоній.

Четверта частина особливо небезпечних рецидивістів і п'ята частина довічно ув'язнених – у минулому вихованці виправних колоній.

– Які позитивні сторони в тимчасовій ізоляції?

Після завершення обговорення зачитували лист ув'язненого юнака, просили учнів подумати і висловитися з таких питань:

– Чи можна повірити, що цей юнак виправиться? Чому?

– Що про це свідчить ?

З метою стимулювання активності учнів, підвищення інтересу до роботи за тематикою програми використовували різні види ігрових методик. Саме такою була гра-аукціон «Чи знаєте ви закон?» [3, с. 40–42], яка спрямовувалася на підвищення правової просвіти учнів, закріплення знань про основні права і обов'язки громадянина України.

На початку гри звертали увагу старшокласників на те, що один із головних принципів, на якому ґрунтується суспільство, – це дотримання його громадянами законів. Адже, як сказав великий мислитель минулого Цицерон: «Закони повинні викорінювати вади та запроваджувати добродетель».

В основу гри-аукціону покладалося розуміння відмінностей між карною та адміністративною відповідальністю. Старшокласники поділялися на команди, яким (по черзі) пропонувалися різні ситуації. Завдання полягало в тому, щоб правильно визначити характер відповідальності (підняти табличку з відповідним написом: «Карна відповідальність», «Адміністративна відповідальність»). Учнім було запропоновано ситуації:

– Учень розбив скло (адміністративна відповідальність).

– Громадянин усвідомлено купив крадену річ (карна відповідальність).

– Громадянин без ліцензії спіймав на гачок 15 кг риби (адміністративна відповідальність).

– Громадянин із помсти підпалив будинок сусіда (адміністративна відповідальність).

– Учень випадково влучив із рогатки в перехожого (адміністративна відповідальність).

– Машиніст потягу з'явився на роботу в нетверезому стані (адміністративна відповідальність).

– Водій автомобіля не впорався з керуванням і пошкодив машину, яка стояла попереду (адміністративна відповідальність).

– Учні ліцею викрали автомобіль і розбили його (карна відповідальність).

– Пасажир автобуса не сплатив за проїзд (адміністративна відповідальність).

Далі старшокласникам було запропоновано конкурс «Злочин і покарання».

За аналогічною методикою було проведено конкурс «Мораль або

право?», завданням якого було визначити, у яких із перерахованих випадків настає моральна відповідальність, а в яких – юридична.

- Сергій збрехав матері (моральна).
- Терорист спробував викрасти літак (юридична).
- Тонула людина, перехожий не надав ніякої допомоги (юридична).
- Олексій вжив дозу наркотику (моральна).
- Робочий прогуляв робочий день (юридична).
- Дівчина вкрала чужу дитину (юридична).
- Петро і Леонід кидали каміння в потяг, який рухався (юридична).
- Віктор ударив товариша (моральна).
- Віталій зняв щітки склоочищувача з чужого автомобіля (юридична).
- Школяр мучив кошеня (моральна) [3, с. 50].

Отже, результати дослідно-експериментальної роботи свідчать, що реалізація модуля «Я – громадянин України» сприяла вихованню у старшокласників громадянськості та патріотизму, формуванню правової культури, поваги до законів України, любові до свого народу, його історії, культури.

Проведене дослідження не вичерпує багатогранності теоретичних і практичних пошуків розв'язання проблеми. Перспективним вважаємо вивчення: взаємозв'язку навчально-виховної та позаурочної діяльності з питань підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до самостійного життя; підвищення ефективності післядипломної педагогічної освіти з цієї проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горностай П. П. Социализация личности и психологические роли / П. П. Горностай // Теоретические и прикладные вопросы психологии : материалы юбилейной конференции «Ананьевские чтения - 97». – СПб. – 1997. – Вып. 3. – Ч. I. – С. 325–330.
2. Канішевська Л. В. Виховуємо соціально зрілу особистість : [наук.-метод. посіб.] / Л. В. Канішевська. – К. : Ін-т проблем виховання АПН України, 2009. – 158 с.
3. Канішевська Л. В. Крокуємо до соціальної зрілості : [наук.-метод. посіб.] / Л. В. Канішевська. – К. : Ін-т проблем виховання НАПН України, 2011. – 175 с.
4. Кон И. С. Психология старшеклассника [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.koob.ru/kon//psychologia-ranney-yunosti>.
5. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи : монографія / Тамара Володимирівна Кравченко. – К. : Фенікс, 2009. – 416 с.
6. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : [науково-методичний посібник] / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко. – К. : АСК, 2006. – 192 с.